

MONIKA SIDOR

PIERWOTNA MATKA I BOGURODZICA ZIEMIA W UTWORZE IWANA SZMIELOWA *ROK PAŃSKI*

Iwan Szmielow należy do najważniejszych pisarzy rosyjskich, którzy opuścili kraj wraz z pierwszą falą wychodźstwa. Przez wiele lat był to pisarz zapomniany, z rzadka tylko publikowany w Rosji, a w Polsce do niedawna nieomal zupełnie nieznan, wyjąwszy wydanie w latach sześćdziesiątych dwóch tłumaczeń jego najpopularniejszego dzieła z okresu fascynacji ideologią komunistyczną, utworu *Kelner* (*Человек из ресторана*, 1911). Przyjęło się mówić, że Szmielow swoją twórczością wpisuje się w tradycje realistycznej prozy rosyjskiej XIX wieku, że jego dzieła kontynuują linię Tołstoja, Dostojewskiego i Czechowa. Należy jednak pamiętać, że pisarstwo Szmielowa odznacza się zupełnie unikalnymi wartościami, i że pisarz wypracował własną metodę twórczą, która nie powinna być sprowadzana jedynie do kultywowania wspomnianych wyżej tradycji.

Utworem, który bodaj najbardziej zaważył na emigracyjnej sławie pisarza, była powieść *Rok Pański* (*Лето Господне*, 1934), kontynuująca jakby tematykę napisanego wcześniej utworu *Pielgrzymka* (*Богомолье*, 1931). W badanym dziele pisarz koncentruje się na przedstawieniu sentymentalnego pejzażu dawnej Rosji. Szmielow tworzy obraz niebiańskiego spokoju, bezpieczeństwa i porządku, a emocjonalność opisu jest potęgowana przez wybór narratora dziecięcego¹. Opowieść Szmielowa przesiąknięta jest miłością i nostalgią, które są podsycone z jednej strony przez dramatyzm losów dziecka, a z drugiej – przez uczucie wyobcowania emigranta. Obydwie postawy, osierocone dziecko i nieszczęśliwy wygnaniec, przeplatają się i wzajemnie uzupełniają w warstwie narracyjnej utworów. Trzeba podkreślić, że świat przedstawiony w utworze *Rok Pański* kre-

---

DR MONIKA SIDOR – adiunkt Katedry Literatury Rosyjskiej w Instytucie Filologii Słowiańskiej KUL; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: monyd@kul.lublin.pl

¹ Por. O. С о р о к и н а, *Московиана. Жизнь и творчество Ивана Шмелева*, Москва 2000, s. 254-255.

wany jest przez pryzmat światopoglądu prawosławnego w jego wersji ludowej. Ważną cechą utworów pisarza jest także bezpośredniość, realizowana przez narrację w formie skazu. W ten sposób świat ukazywany przez Szmielowa zyskuje spoiwość, jednolitość, nie ma żadnego dystansu między wydarzeniami i narratorem. Autorska ocena rzeczywistości jest dzięki tym zabiegom jednoznaczna, nie budzi żadnych wątpliwości. Na szczególną uwagę w konstrukcji owej rzeczywistości zasługuje pewien określony system symboliczny, który ma swe źródła w wierze prawosławnej i obyczajach ludowych. Stanowi on bezsporną podstawę dla niemalże monolitycznego światopoglądu bohaterów powieści Szmielowa. Wśród symboli i motywów wysuwających się na czoło w jego utworze wielką rolę odgrywa ziemia czy też gleba, rozumiana jako pierwotna matka i żywicielka ludzi.

Sam tytuł powieści sugeruje, że dotyczy ona pewnego zamkniętego cyklu, w którym zasadą porządkującą jest światopogląd religijny. W rzeczy samej badacze spuścizny Szmielowa zauważają w utworze dwie płaszczyzny, w których można dostrzec pewne zamknięte cykle: z jednej strony mówi się o roku liturgicznym, zawierającym odwołania do historii zbawienia człowieka, z drugiej – dostrzega się, że bohater w ciągu owego roku liturgicznego zdobywa wiedzę o różnych aspektach ludzkiej egzystencji: od niemal rajskiej szczęśliwości do bezgranicznego opuszczenia i rozpacz². Jednak warto zwrócić uwagę, że cykliczność ta jest obficie ilustrowana przez opisy przyrody. Znamienne, że utwór nie rozpoczyna się wydarzeniami z początku roku liturgicznego czy kalendarzowego, ale właśnie wiosennym przebudzeniem natury. Ten wybór autora można rozumieć jako zwrócenie uwagi właśnie na cykl przyrodniczy, w którym człowiek bierze bezpośredni udział. W cyklu owym główną rolę odgrywa ziemia, gdyż wszelkie przemiany w niej zachodzące warunkują cały porządek istnienia ludzkiego. Szmielow akcentuje, że naturalny proces obumierania i odradzania się życia, obserwowany w przyrodzie, jest wzorcem ludzkiej egzystencji. Z tego względu rozpoczyna on swoją wielopłaszczyznową opowieść o człowieku, ojczyźnie i wierze właśnie od ukazania wiosennego przebudzenia się przyrody:

Ах, весна!.. Такая теплынь и свежесть!. Пахнет теплом и снегом, весенним душистым снегом. [...] Слышу – рекою пахнет, живой рекою³.

Uczucia głównego bohatera obserwującego wiosenną odwilż symbolizują dziecięcą radość, niczym nie zakłócone poczucie bezpieczeństwa i oczekiwanie

² Пор. В. В. Агеносов, *Литература Русского зарубежья*, Москва 1998, s. 104-105.

³ И. С. Шмелев, *Собрание сочинений в 5 томах (+3 доп.)*, т. IV, сост. Е. А. Осьминина, Москва 1998-2001, с. 32-33. Dalej cytaty zaczerpnięto z tego samego wydania, w nawiasie podano numery stron.

szczęśliwej przyszłości. Należy podkreślić, że przyroda ma tu znaczenie umowne, gdyż w utworze Szmielowa nie ma właściwie oderwanego pojęcia przyrody, zastępuje je pojęcie „wszystkiego stworzenia”, w którym bodaj najważniejsze znaczenie mają ziemia i woda. Bohaterowie utworu czują niezwykłą więź z ziemią, a zarazem ze wszystkimi żywymi stworzeniami⁴. Ziemia, woda, rośliny i zwierzęta są traktowane jako najbliższe człowiekowi elementy kosmosu. Ideałem życia ludzkiego w utworze Szmielowa jest harmonia z tak pojmowaną przyrodą. Pogląd bohatera jest bowiem ściśle związany z religijno-ludowym wyobrażeniem o kosmosie, osadzonym na biblijnym opisie stworzenia, według którego człowiek powstał z pyłu ziemi; ziemia jest w takim razie dla niego prawdziwą matką. W tym miejscu przekazane przez pisarza przekonanie ludowe zbliżone jest do pogańskiej tradycji słowiańskiej, w której istniał kult Matki-Wilgotnej ziemi, dawczyni wszelkiego życia biologicznego⁵. Wydawać by się mogło, że gleba jest, jak wszystko, co żyje, podporządkowana człowiekowi, lecz w istocie pełni ona funkcję nadrzędną. To ona daje roślinom życiodajną siłę i karmi zwierzęta, warunkuje zatem fizyczną egzystencję człowieka, a człowiek powinien otaczać szacunkiem swoją karmicielkę. Wszystkie inne elementy przyrody stanowią, według tego poglądu, pewną harmonijną całość, którą zaplanował sam Stworzyciel. W tym miejscu Szmielow akcentuje ważny element duchowości rosyjskiej – odziedziczone po greckich ojcach Kościoła przekonanie, że świat jest organiczną jednością⁶. Pisarz pokazuje, że według ludu poprzez stałe elementy przyrody Bóg kontaktuje się z człowiekiem, dlatego zbytnia ingerencja w krajobraz może zburzyć ową kosmiczną harmonię i zamknąć człowieka na działanie Boga. Zachowując pokorę wobec potężnej siły ziemi, bohaterowie nie czują się powołani do zmieniania naturalnego krajobrazu. Na przykład formującą się w obejściu kałużę traktują oni jako jakąś pierwotną, niezrozumiałą istotę, która przed wiekami została powołana do tego, aby co roku odradzać się w określonym miejscu (s. 34). W tym przekonaniu o nienaruszalności pewnych punktów pejzażu pobrzmiwa obawa przed powtórzeniem grzechu pierworodnego, który był przecież naruszeniem odwiecznego porządku stworzenia. Człowiek jest bowiem gospodarzem świata, wierzchołkiem stworzenia, ale nie może występować przeciwko Bożym zasadom. Szmielow akcentuje wielokrotnie, że człowiek jest odpowiedzialny za swoje otoczenie, na które poprzez określone postępowanie może sprowadzić błogosławieństwo lub karę Bożą.

⁴ Por. А г е н о с о в, *Лумепамыа...*, s. 105.

⁵ Zob. hasło: *Ziemia*, w: *Idee w Rosji. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*, t. IV, red. A. de Lazari, Łódź 1999, s. 190.

⁶ Zob. T. Š p i d l i k, *Mysł rosyjska. Inna wizja człowieka*, przeł. J. Dembska, Warszawa 200, s. 247, 249.

W powieści *Rok Pański* Szmielow wspomina o głęboko zakorzenionym w świadomości ludu rosyjskiego przekonaniu, że ziemia potrafi odczuwać cierpienie. Pierwotny problem krzywdy ziemi został związany z grzechem pierwotnym człowieka, który przyczynił się nie tylko do wygnania z raju, lecz i do bezpowrotnej utraty harmonii świata. Ten grzech pierwszych ludzi sprowadził przekleństwo na całe stworzenie, a przez to zapoczątkował nieszczęście ziemi:

Адам согрешил. Господь-то чего сказал? «Через тебя вся земля безвинная проклята, вот ты что сделал» (s. 80).

W cytowanym fragmencie można zaobserwować wyraźną granicę między karzącym Bogiem z jednej a winnym człowiekiem i cierpiącą przez grzech człowieka ziemią z drugiej strony. Według ludowego przekonania, mimo że człowiek jest winowajcą krzywdy ziemi, nie utracił jednak miłości swojej pierwotnej matki, która razem z nim niesie wszystkie konsekwencje jego upadku, a przy tym nie przestaje go karmić. W imię swojej matczynej miłości znosi więc ziemia wielkie cierpienie. Takie męczeństwo dla miłości jest jednym z powodów, dla których lud u Szmielowa uważa ziemię za „świętą”⁷. Również według ludowej wiary człowiek, naznaczony odpowiedzialnością za nieszczęścia łaskawej i kochającej matki, powinien zadośćuczynić jej za doznane krzywdy. Szmielow pokazuje, że w przekonaniach ludowych istnieje potrzeba zwracania się o przebaczenie do przedwiecznej matki. Kwestie związane ze świętością, rodzicielstwem i cierpieniem Matki-Ziemi zostają przez pisarza podjęte w opisach cyklu cerkiewnego. Bezpośrednią okazją do ukazania specyficznego kultu ziemi na tle obrządków cerkiewnych jest w utworze *Rok Pański* opis Uroczystości Świętej Trójcy. Święto to według kalendarza cerkiewnego obchodzone jest w pierwszy dzień Pięćdziesiątnicy na pamiątkę zesłania na apostołów Ducha Świętego, lecz samo święto Pięćdziesiątnicy wywodzi się jeszcze ze Starego Testamentu, gdzie pierwotnie było ustanowione jako dziękczynienie za pierwociny zieleni i pierwsze żniwa. Obok przewidzianych przez Cerkiew na ten dzień poświęceń gałązek i kwiatów w wierze ludu pojawiają się także inne, nieoficjalne, ale obowiązkowe elementy kultu – w przepięknie udekorowanej zielenią świątyni każdy prawosławny powinien na przykład prosić ziemię o darowanie win:

Как с цветочками станем на колени, ты пошепчи в травку: «и тебе, мати-сыра земля, согрешил, мол, душою и телом». Она те и услышит, и спокаешься во грехах (s. 81).

---

⁷ Por. K. M o s z y ń s k i, *Kultura ludowa Słowian*, t. II, cz. 1, Warszawa 1967, s. 511.

Wielka rodzicielka w utworze Szmielowa potrafi więc przebaczać człowiekowi zadane jej krzywdy. Nie są tu zarazem jasno określone grzechy, jakie człowiek popełnia względem niej. Mimo że odpowiednie badania etnograficzne pozwoliły ustalić pewien zakres grzechów, jakie według wierzeń słowiańskich człowiek popełnia względem ziemi, to jednak Szmielow nie zagłębia się w wyliczanie owych przewin. Nie znajdujemy tu choćby wzmianki o tradycyjnym zakazie zadawania bólu „brzemiennej ziemi” poprzez zbyt wczesne prace polowe czy gospodarskie ani też o traktowaniu poszczególnych elementów krajobrazu jako żywych członków ciała Matki-Ziemi⁸. Szmielow odwołuje się do podobnych przekonań ludu rosyjskiego, które ukazał Dostojewski w wielu swoich utworach, między innymi w *Zbrodni i karze*, kiedy Raskolnikow wyznaje ziemi swój śmiertelny grzech i odczuwa ulgę. U Szmielowa jednak wina człowieka względem ziemi jest tłumaczona zgodnie z wykładnią prawosławną. Człowiek swoim grzechem pierwotnym sprowadził nieszczęście na ziemię i wprowadził rozłam w odwiecznej harmonii wszechświata. Każdy kolejny, indywidualny grzech potęguje odpowiedzialność człowieka i zwiększa nieszczęście ziemi. Dlatego prośby o przebaczenie, które przytacza Szmielow, są skierowane bezpośrednio do ziemi, jako do istoty najciężej odczuwającej konsekwencje ludzkiej słabości. Poprzez symboliczny akt ekspiacji człowiek może w jakiś sposób złagodzić rozłam przyrody.

Badacze słowiańskich tradycji ludowych ustalili również, że według przekonania ludu kolejne złe czyny człowieka odbijają się nie tylko na kondycji pierwotnej Matki. Ziemia bowiem nie tylko żyje i czuje, ale też potrafi rozpoznać zły czyn człowieka, a nawet ukarać swego krnąbrnego syna⁹. Szmielow nie werbalizuje w powieści tego ludowego przekonania, ograniczając się do zilustrowania poglądu, że „wszelkie stworzenie” instynktownie odczuwa strach przed nieprawym człowiekiem.

Autor *Roku Pańskiego* dość dokładnie przybliży zwyczaje związane ze wspomnianym już drugim dniem po Świętej Trójcy, który przyjęło się uważać za święto ziemi. Lud przedstawiony przez Szmielowa twierdzi, że w dniu tym ziemia obchodzi imieniny:

Завтра вся земля именинница Потому – Господь ее посетит. У тебя Иван-Богослов ангел [...]. А у земли-матушки сам Господь Бог, во святой Троице (s. 80).

Przedstawiony przez pisarza znawca ludowej wiary, Gorkin, stwierdza, że sam Bóg w Trójcy Świętej jest patronem ziemi, podczas gdy opiekę nad poszcze-

---

⁸ Tamże, s. 510.

⁹ Zob. *Idee w Rosji...*, s. 194.

gólnymi ludźmi sprawują aniołowie. Fakt ten świadczy o szczególnym miejscu ziemi w tradycyjnej hierarchii stworzenia. Lud ukazany przez Szmielowa przekonany jest, że jego wierzenia są głęboko osadzone w prawosławiu i sam Bóg, poprzez patronowanie ziemi, nakazał człowiekowi czcić swoją karmicielkę. Według wiernych przedstawionych w utworze ziemia jest niemal kolejnym wcieleniem Boga, świętością, do której należy się modlić.

Warto zauważyć, że Cerkiew prawosławna wchłonęła w jakimś sensie pogańskie rudymenty, akceptując obraz ziemi – litościwej matki, zapewniającej ludziom warunki szczęśliwego życia, która w dzień swych imienin szczególnie łaskawie wysłuchuje próśb swych dzieci. Modlitwa cytowana przez Gorkina nie podoba się miejscowemu kapłanowi, jednak Szmielow podkreśla, że według ludu tego rodzaju modlitwy są częścią kanonu wiary, którego nie wolno pominąć. Słowa uważane za modlitwę mają i tę wartość, że pochodzą ze „starej księgi”, którą posiadała jeszcze pobożna prababka głównego bohatera. Autor pokazuje, że specyficzny „paraprawosławny” kult ziemi jest związany z ludową fascynacją dawnością. Fascynacja owa jest zresztą podtrzymywana w wielu przypadkach przez Cerkiew, która przecież akcentuje niezmiennność prawosławnego obrządku.

Należy zwrócić uwagę, że przedstawione przez Szmielowa wierzenia ludowe w wielu punktach mogą stanowić ilustrację dla koncepcji niektórych teologów prawosławnych, twierdzących, że prastary kult Matki-Ziemi uzupełnia w jakiś sposób cerkiewną naukę o Stworzeniu. Ziemia jako pierwotna materia została bowiem stworzona na początku, jeszcze przed kluczowymi siedmioma dniami z księgi Genesis, a dopiero w następnej kolejności – więc jakby „z niej” – powstały wszystkie inne istoty¹⁰. Z tego względu ziemia bliska jest idei Sofii, kobiecej zasady świata, Wiecznej Mądrości, Bożej idei Stworzenia. Między innymi dlatego o. S. Bułhakow skłonny był uważać Sofię jako jedną z hipostaz Trójcy Świętej. Niewątpliwie w cerkiewno-ludowych obrzędach towarzyszących świętu Świętej Trójcy można odnaleźć echa takiego kultu ziemi – pierwotnej idei i materii stwórczej, choć nie wyrażonego precyzyjnym językiem naukowym i dalekiego od subtelności znawców teologii. Kult ten wynika bowiem z wielokrotnie podkreślanego przez Szmielowa przekonania o jedności i świętości wszystkiego, co zostało stworzone, gdyż zostało to stworzone przez Boga z Miłości i – jak mówi Biblia – „było dobre”. W tym kontekście teologicznym nieco inaczej można rozumieć kwestię odpowiedzialności człowieka za grzech naruszający pierwotny porządek świata. Człowiek jest bowiem winny przede wszystkim względem Boga, i do niego są też najpierw skierowane liczne prośby o przebaczenie, wypowiedane przez lud „w ziemię”:

---

¹⁰ M. Ł o s s k i, *Historia filozofii rosyjskiej*, przeł. H. Paprocki, Kęty 2000, s. 233.

Завтра на коленках молиться будем, в землю, о грехах (s. 80).

W utworze Szmielowa istnieje wyraźny związek idei macierzyństwa ziemi z postacią Bogurodzicy. Matka Boża jest uosabiana poprzez wiele ikon występujących w powieści Szmielowa. Zawsze, gdy Szmielow odwołuje się do ikony, zwraca uwagę na fakt, że święty wizerunek „uobecnia” świętość. Mówiąc o licznych ikonach maryjnych pisarz ukazuje ludowe przekonania, że Matka Boska „obecna” w ikonie otacza szczególną opieką ziemię, rośliny i zwierzęta. Bogurodzica dba na przykład o to, aby ziemia nie doznała uszczerbku podczas zimy. To właśnie Matka Boska według przekonania ludowego otula ziemię śniegiem i przygotowuje całą przyrodę do przeżycia zimowych mrozów. Nie jest jednak Ona jedynie orędowniczką i wzorową gospodynią, wydaje się bowiem, że jest wręcz ontologicznie związana z ziemią¹¹. Maryja stanowi bowiem jakby boski odpowiednik ziemi. Według przekonania ludowego w szeregu symbolicznym Maryja odgrywa taką samą rolę w historii Zbawienia, jak ziemia w historii Stworzenia człowieka. Świadectwem specyficznego związku Maryi-matki i pramatki ziemi jest szczególna dbałość bohaterów *Roku Pańskiego* o rośliny i zwierzęta przy okazji różnych uroczystości maryjnych, a także modlitwa do Matki Boskiej przy pracach gospodarskich.

W zetknięciu dawności i tradycji cerkiewnych powstaje więc obraz ziemi przedstawiony w powieści Szmielowa – sakralizowanej, żywej istoty, która jest zdolna do odczuwania radości, ale także bólu i krzywdy. Obraz ten zbliża się do pierwotnej wiary w bóstwo chthoniczne, od którego zależy egzystencja człowieka. Autor *Roku Pańskiego* podkreśla, że według ludu wszelkie obowiązki człowieka względem ziemi wynikają z interpretacji Pisma Świętego. Przekonania owe tkwią u samych podstaw duchowości rosyjskiej i potwierdzone są naukami ojców greckich i afrykańskich, którzy dostrzegali nie tylko fakt biologicznego życia planety, ale także jej specyficzny świat duchowy. Według nich nawet kamienie, trawa, drzewa i wszystkie organizmy egzystujące na ziemi spełniają rolę korelatów poszczególnych części ciała ludzkiego ze wszystkimi jego funkcjami, włączając psychiczne¹². Wydaje się, że szczególnie ważnym aspektem ziemi w utworze Szmielowa jest jej związek z osobą Matki Boskiej. Pisarz jest bowiem daleki od ukazywania gleby jako oddzielnej siły czy bóstwa i wszystkie poglądy na temat ziemi osadza na fundamencie wiary prawosławnej. Szmielow koncentruje się na macierzyństwie ziemi, nie dotykając tak ważnych dla przekonań ludowych kwestii, jak na przykład pochówek w ziemi umarłych, który według

¹¹ Zob. S. B u ł g a k o w, *Prawosławie. Zarys nauki Kościoła Prawosławnego*, przeł. H. Pa-procki, Warszawa 1992, s. 119; Ł o s s k i, *Historia...*, s. 231-233.

¹² Zob. *Idee w Rosji...*, s. 190; Š p i d l i k, *Mysł rosyjska...*, s. 248-249.

wierzeń słowiańskich jest powrotem do łona matki. Jest to tym bardziej znaczące, że utwór Szmielowa kończy się właśnie śmiercią i pogrzebem ojca głównego bohatera. Dlatego można powiedzieć, że Szmielowowskie ujęcie ludowego stosunku do ziemi odznacza się wybiórczością, jeżeli w zagadnieniach kosmologicznych i antropologicznych autor *Roku Pańskiego* obficie czerpie z obyczajów ludowych, to w kwestiach eschatologicznych rezygnuje niemal zupełnie z przekonań i obyczajów nieusankcjonowanych przez naukę cerkiewną.

ПЕРВОНАЧАЛЬНАЯ МАТЬ И БОГОРОДИЦА.
ЗЕМЛЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ И. С. ШМЕЛЕВА *ЛЕТО ГОСПОДНЕ*

Резюме

В предлагаемой статье анализируются разные мотивы в произведении И. С. Шмелева, связанные с землей. Шмелев, представляя с этнографической точностью много русских народных и церковных традиций, показал в своем произведении и несколько аспектов понимания земли русским народом. На первый план выдвигается писателем образ земли как первоначальной Матери, понимающей и кормящей человека. Земля подразумевается здесь как живое существо, первичная мате́рия и элемент, гарантирующий космическую гармонию. Шмелев подчеркивает также тесную связь земли и Богоматери в сознании русского народа. Следует однако заметить, что эмигрантский писатель не представил многих, широко известных народных преданий на тему земли, ограничиваясь лишь теми ее аспектами, которые признаются наукой церкви.

Słowa kluczowe: kult, Bogurodzica, Matka-Wilgotna ziemia, tradycja cerkiewna, tradycja ludowa.

Ключевые слова: почитание, Богородица, Матьсыра земля церковная традиция, народная традиция.

Key words: cult, Mother of God, Mother-wet earth, Orthodox church tradition, folk tradition.